

Taide ja kulttuuri Lapin sodanjälkeisessä henkisessä ja materiaalisessa jälleenrakentamisessa (FEENIKS)

Taustaa

Suomen Lappi koki kollektiivisesti materiaalsen, mentaalisen ja kulttuurisen katastrofin syksyllä 1944, kun saksalaisjoukot vetäytyessään tuhosivat lähes kokonaan maakunnan rakennuskannan ja infrastruktuurin. Yli 100 000 asukasta oli evakuoituna Pohjois-Ruotsiin ja Pohjanmaalle. Sodan jälkeen kotiseudulle palaavien oli aloitettava uusi elämä materiaalisesta nollapisteestä. Vaikeasta tarvikepulasta, kalliista ja hankalista kuljetusolosuhteista huolimatta vuoteen 1953 mennessä oli korjattu jo yli 21 600 rakennusta; nyt koko Lapin laajan maaseudun mutta myös Rovaniemen kauppalan ja maalaiskunnan rakennuskanta muodostui pääosin uusista rakennuksista. Kotien arkinen esineistö oli niukkaa, sillä monien kotien huonekalut, taloustavarat, maatyö- ja poronhoitovälineet samoin kuin lasten lelut, kirjat, valokuvat ja tekstiilit olivat palaneet. Kotien menetysten ohessa koko maisema oli muuttunut, kun asuinrakennusten lisäksi pihapiirit, tiet ja sillat olivat kadonneet, raunioituneet tai miinoitettu. Jäljellä olivat visuaalisiin, tilallisiin ja ruumiillisiin kokemuksiin perustuvat muistot ja niiden jättämät mielikuvat. Luovutetun Sallan ja Petsamon siirtolaiset menettivät kokonaan kotiseutunsa rakennetun ja rakentamattoman maiseman: heidän oli rakennettava uusi kotiseutu. (Tuominen 2003; 2005b; Lähteenmäki 1999.)

Sodanjälkeisessä arkielämässä kamppailtiin ulkoisesti materiaalsien ongelmien kanssa; mentaalisisella tasolla sotien, aluemenetysten, nk. partisaani-iskujen, saksalaisyhteyksien, evakkoajan ja materiaalsien tuhon jäljet eivät ehkä näkyneet ulospäin yhtä selvästi, mutta niiden seuraukset olivat pitkäaikaiset ja ajassa kertautuvat. (Tuominen 2001; 2005a; 2012.) Vaurioita kärsi myös lappilaisten kollektiivinen itsetunto ja usko kansalliseen yhdenvertaisuuteen (Lähteenmäki 1999; Tuominen 2012), joiden jälleenrakentaminen on työlästä ja hitaasti etenevää. Osana henkistä jälleenrakennusta kulttuuri- ja hengellisen elämän jälleenrakennus kuitenkin käynnistyi vähitellen materiaalsien jälleenrakennuksen rinnalla ja siihen liittyen. Vähitellen elpyvä yhdistys- ja taide-elämä, kirkollinen toiminta, koulujen kulttuuritoiminta ja kotien kaunistaminen alkoivat luoda yhteyttä yhtäältä menetettyyn ja muistettuun elämäntunteeseen ja toisaalta 1950-luvun uuteen suomalaiseseen ja kansainväliseen taide- ja kulttuurielämään.

Julkisessa, jopa akateemisessa keskustelussa Lappi, lappilaisuus ja lappilainen kulttuuri määrittyvät usein ”perifeeriseksi”, ”marginaaliseksi” ja siten toisarvoiseksi (Tuominen 2012) tai värittyvät erilaisten ikonisten kliseiden (Voss 2002; Autti 2010) kautta. Eksotisoiva ja etnosentrinen katse helposti ohittaa sen arkisen, monisävyisen ja moniäänisen pohjoisen elämäneetoksen, joka on luonut fyysiset, materiaaliset ja mentaaliset olosuhteet niin sodan ja rauhan kuin jälleenrakennuksen kokemuksille. Myös suomalaisessa historiadiskurssissa vakiintunut käsite ”talvi- ja jatkosota” [1939–1940 ja 1941–1944] on sulkenut Lapin sodan [1944–1945] toista maailmansotaa koskevan kansallisen muistin ulkopuolelle. (Tuominen 2011; 2012.)

Myös Suomen jälleenrakennuskauden tutkimus on pitkälti keskittynyt luovutetun Karjalan siirtoväestön ja rintamamiesten asuttamista koskeviin kysymyksiin sekä kansallisen jälleenrakennuksen mittaviin tuotanto- ja rakennusprojekteihin ja urbaaniin arkkitehtuuriin. Kansallista historiaa koskevissa kokonaistulkinnossa koko Lapin väestön evakuointi ja sen paluu tuhotulle kotiseudulle sekä Sallan ja Petsamon siirtoväen asuttaminen ja kulttuurinen sopeutuminen uusille asuinseuduille on jäänyt usein marginaaliin. Tutkimuksen painottuessa makrotason kansalliseen projektiin ja urbaaneihin ilmiöihin syrjäseutujen asukkaiden jokapäiväiseen elämään liittyvät mikrotason kokemukset ja kulttuuriset ilmiöt ovat jääneet katveeseen. (Lähteenmäki 1999; Tuominen 2001; 2011; 2012; vrt. esim. Meinander 2009.) Hanke siis käsittelee sekä temaattisesti että maantieteellisesti mutta myös teoreettisesti aiemmin laiminlyötyä tai vähälle huomiolle jäänyttä tutkimusalaa.

Teemallisesti hanke jatkaa Lapin yliopistossa vuosina 1995–1999 toteutettua *Pohjoiset identiteetit ja mentaliteetit* -tutkimushanketta (ks. Osa 1: *Outamaalta tunturiin*, 1999 ja Osa 2: *Tunturista tupaan*, 1999) sekä mikrohistoriallista tutkimus- ja julkaisuhanketta rovaniemeläisten sotakokemuksista (1999–2001; ks. *Saatiin tämä vapaus pitää*, 2001). Teoreettista ja metodologista taustaa antaa mm. Suomen Akatemian suunnatusta haussa *Taiteen ja tutkimuksen vuorovaikutus* rahoittama tutkimushanke *Taide, identiteetti ja itsen integraatio* (1999–2001). Kaikki hankkeessa mukana olevat senioritutkijat ja post doc -tutkijat ovat julkaisseet lukuisia tutkimuksia ja tutkimusartikkeleita, jotka liittyvät sen ydinalueeseen. Näitä ovat mm. pohjoinen taide, kulttuuri ja historia, maisema ja valokuva, Lapin sota ja jälleenrakennus, saamenkulttuuri sekä taiteen ja tutkimuksen vuorovaikutus.

Mitä tutkimme

Tutkimushankkeen keskiössä ovat *taide ja kulttuuri osana Lapin sodanjälkeistä materiaalista ja mentaalista jälleenrakentamista*. Kulttuurin käsite, jota hankkeessa lähestytään eri

tieteenalojen näkökulmasta (taidehistoria, kulttuurihistoria, taidekasvatus, saamentutkimus, valokuvatutkimus, arkkitehtuurin tutkimus, kirjallisuudentutkimus ja sosiologia) ymmärretään tässä laajasti: taiteellisen esittämisen ja siihen liittyvien organisaatioiden ja instituutioiden ohella siihen kuuluvat mm. arjen esinekulttuuri ja sekä rakennettu että rakentamaton ympäristö, kuvat, kaunokirjalliset tekstit, harrastustoiminta, kulttuurijournalismi ja lastenkasvatus.

Lähtökohtamme on historiallisesti ja yhteiskunnallisesti kontekstualisoiva. Tutkimuskohteen valinta, aineisto ja lähteet korostavat arjen käytänteitä. Tutkimus pohjautuu monilta osin aiemmin tutkimattomiin lähteisiin ja materiaaleihin, näkökulmiin ja lähestymistapoihin. Lähtöoletuksemme on, että Lapin materiaalista ja mentaalista elämäntilaa kohdannut hävitys ulotti vaikutuksensa syvälle sen kokoneiden menneisyysuhteeseen, nykyhetken määrittelyyn ja tulevaisuuden odotuksiin. Aikaisempaan tutkimukseen perustuen lähdemme siitä oletuksesta, että materiaaliseen ja henkiseen jälleenrakentamiseen vaikuttavat monet samanaikaiset ja osittain keskenään ristiriitaisetkin henkiset ja yhteiskunnalliset tekijät. (Tuominen 2001, 2005a.) Jälleenrakennuskauden eetosanalyysissä keskeisiksi käsitteiksi nousevat *nostalgia* ja *modernisaatio* – huolimatta niiden keskinäisestä jännitteisyydestä tai ehkä juuri sen takia.

Tutkimushankkeessa kysymme: Miten Lappia jälleenrakennettiin materiaalisesti ja henkisesti elämän eri alueilla taiteen ja visuaalisen kulttuurin keinoin?

Täsmennämme ja syvennämme kysymyksenasettelua seuraavilla alakysymyksillä:

- Millaisia alueellisia, kansallisia ja kansainvälisiä, perinteisiä ja moderneja/modernisoivia vaikutteita, arvoja ja käytänteitä jälleenrakentaminen toi lappilaiseen kulttuuriin ja ihmisten arkeen?
- Miten pohjoinen taide ja kulttuuri ovat ilmentäneen Lapin jälleenrakennuseetosta? Miten pohjoisen jälleenrakennus eetosta voidaan tulkita kohdistamalla tutkimus taiteeseen ja kulttuuriin?

Kokonaishankkeessa on selkeä yhteinen lähtökohta, tutkimuskohde ja tavoitteenasettelu. Kaikki osatutkimukset liittyvät kiinteästi hankkeen edellä esitettyyn pääkysymykseen ja vähintään yhteen tai useampaan sitä täsmentävään alakysymykseen.

Hankkeen pääasiallinen aikarajaus käsittää kymmenen vuotta sodan päättymisestä, keväästä 1945 vuoteen 1955. Henkinen jälleenrakennus jatkui kuitenkin vielä 1960-luvun alussa, jolloin järjestö- ja kulttuuritoiminta vakiintuivat ja mm. paikalliset taiteilijaseurat perustettiin. Joidenkin

käsitysten mukaan Lapin henkinen jälleenrakennus jatkuu edelleen – myös pohjoisen kulttuurin ja yhteiskunnan tutkimuksessa (Tuominen 2011). Lapin ja pohjoisen (versus etelä) alueen rajoja on määritelty monin eri perustein; kulttuuriset, kielelliset, taloudelliset, uskonnolliset ja maantieteelliset rajat eivät useinkaan asetu samoille viivoille. Tutkimushankkeen keskeinen aluerajaus on Lapin lääni (perustettu 1938), mutta joissakin osatutkimuksissa vertais- ja/tai vertailuaineistoa haetaan myös lähialueilta rajojen ulkopuolelta.

Miten tutkimme

“Myös kulttuurin elämänviiva katkeaa, jos traumaattinen tapahtuma paljastaa liian nopeasti liian paljon ja itsestään selvää peruuttamattomasti menetetyksi”, kirjoittaa psykoterapeutti Soili Hautamäki teoksessaan *Ydintrauma. Ihminen Hiroshiman jälkeen* (1988). Kun siviilit ja sotilaat palasivat kotiseudulleen maakunnan tuhoamisen jälkeen, oli lappilaisen kulttuurin elämänviiva katkennut. Tässä tilanteessa Lapin asukkaat joutuivat niin henkilökohtaisesti kuin kollektiivisesti rakentamaan ja tulkitsemaan uudelleen suhteensa elettyyn ja muistettuun kotiseutuun niin ajassa kuin paikassa. Arjen esinekulttuuri ja kulttuurimaisemat kantavat paikkaan ja aikaan liittyviä yksilöllisiä ja yhteisöllisiä merkityksiä, jotka osallistuvat menneisyysuhteemme ja siten myös identiteettimme rakentumiseen. Maria Lähteenmäki (1999) toteaa Lapin sotaa yhden kyläyhteisön näkökulmasta tarkastelevassa teoksessaan *Jänkäjäkäreitä ja parakkipiikoja. Lappilaisten sotakokemuksia 1939–1945*:

Kun isoisästä muistuttava esine oli poissa, ei lapsi muistanut enää koko pappaa: hän ei ollut enää läsnä muistuttamassa ”ennen vanhaan” elämästä. Perinne ja siihen sisältynyt turvallisuudentunne katkesi. Jälleenrakennettu yhteisö oli aivan toinen kuin ennen sotaa. Se oli yksinäisempi ja turvattomampi.

Tutkimushanketta yhteen nivova metodologinen lähtökohta perustuu gadamerilaiseen hermeneutiikan traditioon, jonka mukaan hermeneutiikka voidaan määritellä taidoksi saada sanottu tai kirjoitettu uudelleen puhumaan (Gadamer 2004; Ollitervo 2012). Sanotun ja kirjoitetun lisäksi haasteenamme on saada paikat, kuvat ja esineet ”uudelleen puhumaan”; näin metodologinen lähtökohta laajenee visuaalisen hermeneutiikan alueelle (Gaskell 2001; Harvey 2009; Autti 2011). Korostamme kirjallisten, visuaalisten, materiaalistien ja suullisten lähteiden kontekstualisointia, tiheää lähilukua ja herkkyyttä aikalaiskokijoiden kokemuksilleen antamien merkitysten tulkinnoille. Keskeiseksi lähtökohdaksi nousee käsitys *menneisyyden läsnäolosta ja ajan ja paikan kerroksellisuudesta* (Braudel 1969; de Certeau 1984).

Jo kirkkoisä Augustinuksen 300-luvulla esiin nostama käsitys ajan kerroksellisuudesta, nyt-hetken moniaikaisuudesta sekä menneisyyden ja tulevaisuuden läsnäolosta on 1900-luvun loppupuolelta lähtien tullut ns. uusien historioiden keskeiseksi lähtökohdaksi, joka ei koske ainoastaan tutkimuksen kohteena olevaa mennyttä aikaa vaan myös tutkijan omaa aikaa – ja näin ollen myös tulkinnan ehtoja. (Braudel 1969; Koselleck 1979; Immonen 2001; Tuominen 2010.) Nyt-hetken kokemuksissa elää sekä menneisyys että tulevaisuus. Toisaalta nyt-hetken kokemukset värittävät sekä menneisyyskäsityksiä että tulevaisuuden näköaloja, odotushorisonttia (käsitteestä mm. Koselleck 1979). Tämä lähtökohta korostuu erityisesti, kun tutkimuksen kohteena on koko yhteisön historiassa vertaansa vailla oleva käännekohta, jossa niin menneisyysuhde kuin nyt-hetken ja tulevaisuuden sisällöt ja merkitykset jouduttiin arvioimaan ja järjestämään uudestaan.

Käsitykseen ajan kerroksellisuudesta sisältyy ajatus ajan eripituisista kestoista, historian ja ajan eri kerrostumien eritahtisista muutoksista. Fernand Braudel (1969) jakoi ajan pitkiin, keskipitkiin ja lyhyisiin kestoihin; Jacques le Goffin (1974) mukaan mentaliteetit ovat se kulttuurin syvärakenteeseen kiinnittyvä yhteisöllinen elementti, joka muuttuu ajassa hitaimmin. Käsityksemme mukaan Lapin mentaalinen jälleenrakennus on jatkunut pitkään (ja sen jälleenrakennusmentaliteetti kokenut hitaita muutoksia) vielä senkin jälkeen, kun materiaallinen jälleenrakennus julistettiin loppuun saatetuksi. Niinpä tässä tutkimushankkeessa sekä ”varsinainen jälleenrakennusaika” että sitä seurannut maiseman, asuin- ja elinympäristön konkreettinen ja symbolinen haltuunotto ja niistä tehdyt tulkinnat nähdään myös osana *mielen ja historian jälleenrakennusta*.

Mutta Lappia ei ainoastaan jälleenrakennettu – hyvin pitkälle se myös uudelleen rakennettiin. Asutustoimikunnan tarkastusraportin mukaan Lapin säätelemätön rakentaminen jätti usein ”rumaa jälkeä maakuntaan”. (Ursin 1980; Tuominen 2003.) Tästä kiistämättömästä tosiasiasta huolimatta vaatimattomissa ja samalla vaativissa olosuhteissa toteutetun materiaallisen jälleenrakennuksen jäljet ovat osa yhteistä kansallista ja lappilaista kulttuuriperintöämme. Monikerroksisen menneisyysuhteen merkitys on viime aikoina aktualisoitunut uudella tavalla, kun Lappia ”jälleen rakennettaessa” on alettu käydä vilkasta keskustelua jälleenrakennusajan materiaallisen ja henkisen perinnön kohtalosta. Missä määrin halu sodanjälkeisen rakennusperinnön hävittämiseen on rationaalisesti perusteltua, ja missä määrin siihen mahdollisesti liittyy tiedostamatonta(kin) oman historian häpeää?

Verkostojen kautta hankkeella on yhteys toisen maailmansodan jälkeistä eurooppalaista jälleenrakennushistoriaa koskevaan kansainväliseen tutkimukseen. Kysymyksenasettelulla on

yhteytensä myös nykyisen Euroopan sisäiseen ja Eurooppaan suuntautuvaan maahanmuuttoon, jonka taustalla ovat kollektiivisesti koetut traumat ja katastrofit.

List of references:

Autti, Mervi: *Etsimessä neitikulttuuri. 1900-luvun alun valokuvaajanaisia Rovaniemellä.* (Diss.) Musta Taide; Kuvista sanoin 8, Publications of Finnish museum of photography 29; Acta Universitatis Lapponiensis 178, Helsinki 2010.

Braudel, Fernand: *Écrits sur l'histoire.* Flammarion, Collection Science, Paris, 1969.

de Certeau, Michel : *The Practice of Everyday Life.* Transl. by Steven Randall. University of California Press, Los Angeles, 1984.

Gadamer, Hans-Georg: *Hermeneutiikka. Ymmärtäminen tieteessä ja filosofiassa.* Ed. and transl. by Ismo Nikander. Gaudeamus, Tampere 2004.

Gaskell, Ivan: *Visual History. New Perspectives on Historical Writing.* Ed. Peter Burke. Pennsylvania State University Press, 2001.

Le Goff, Jacques: *Les mentalités. Une histoire ambiguë.* Jacques Le Goff et Pierre Nora (dir.): *Faire de l'histoire III.* Nouveaux objets. Gallimard, Paris, 1974.

Harvey, Karen: *Practical Matters. History and Material Culture. A Student's Guide to Approaching Alternative Sources.* Ed. Karen Harvey. Routledge, New York, London, 2009.

Immonen, Kari: *Uusi kulttuurihistoria. Kulttuurihistoria. Johdatus tutkimukseen.* Ed. Kari Immonen and Maarit Leskelä-Kärki. Finnish Literature Society, Helsinki 2001.

Koselleck, Reinhart: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten.* Suhrkamp, Frankfurt am Main 1979.

Lähteenmäki, Maria: *Jänkäjääkäreitä ja parakkipiikoja. Lappilaisten sotakokemuksia 1939–1945.* Historical Research of the Finnish Historical Society 203, Helsinki 1999.

Mäkikalli, Maija: *Materiaalisen kulttuurin historiaa. Esine ja aika.* Ed. Maija Mäkikalli and Riitta Laitinen). Finnish Literature Society, Helsinki, 2010.

Ollitervo, Sakari: *Filosofinen hermeneutiikka ja kulttuurihistoria. Tulkinnan polkuja. Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä.* Ed. Asko Niva and Rami Mähkä. Cultural history, University of Turku, 2012.

Pohjoiset identiteetit ja mentaliteetit [Northern Identities and Mentalities] Part 1: Outamaalta tunturiin. Ed. Marja Tuominen, Seija Tuulentie, Veli-Pekka Lehtola and Mervi Autti. Publications of the Faculty of Art and Design C 17 and Publications of the Faculty of Social Sciences C 33 of the University of Lapland, Rovaniemi 1999 (1999a).

Pohjoiset identiteetit ja mentaliteetit [Northern Identities and Mentalities] Part 2: Tunturista tupaan. Ed. Marja Tuominen, Seija Tuulentie, Veli-Pekka Lehtola and Mervi Autti. Publications

of the Faculty of Art and Design C 17 and Publications of the Faculty of Social Sciences C 33 of the University of Lapland, Rovaniemi 1999. (1999b)

Saatiin tämä vapaus pitää. Tutkija kohtaa rovaniemeläisveteraanin. Ed. Heikki Annanpalo, Ritva Tuomaala and Marja Tuominen. Rural Commune of Rovaniemi and Rovaniemi parish, Publications of the Faculty of Art and Design of the University of Lapland C 21. Rovaniemi, 2001.

Tuominen, Marja: Vaikka se tuntu pahaltaki, mutta sitten oli hyväki. *Saatiin tämä vapaus pitää. Tutkija kohtaa rovaniemeläisveteraanin.* Ed. Heikki Annanpalo, Ritva Tuomaala and Marja Tuominen. Rovaniemi, Rural Commune of Rovaniemi and Rovaniemi parish, Publications of the Faculty of Art and Design of the University of Lapland C 21. Rovaniemi, 2001.

Tuominen, Marja: Lapin sodan tuhot ja jälleenrakennus. *Lappi. Maa, kansat, kulttuurit.* Ed. Ilmo Massa and Hanna Snellman. Finnish Literature Society, Helsinki, 2003.

Tuominen, Marja. A good world after all? Recovery after the Lapland War. *The North Calotte: Perspectives on the histories and cultures of northernmost Europe.* Ed. Maria Lähteenmäki and Päivi Maria Pihlaja. Publications of the Department of History, University of Helsinki 18, 2005 (2005a).

Tuominen, Marja: *Sinä vahvistit pohjoisen kansan. Oulun ortodoksisen hiippakunnan historia.* Oulun ortodoksinen hiippakunta, Oulu, 2005 (2005b).

Tuominen, Marja: History as project of progress? The North as a Focus of Attention. *Progress or Perish. Northern Perspectives on Social Change.* Ed. Aini Linjakumpu and Sandra Wallenius. Ashgate, Farnham 2010.

Tuominen, Marja: Where the world ends? The Places and Challenges of Northern Cultural History. *They Do Things Differently There. Essays in Cultural History.* Ed. Bruce Johnson and Harri Kiiskinen. Cultural History, University of Turku, 2011.

Tuominen, Marja: Sotahaavoja paranamma. Näkökumia henkiseen jälleenrakennukseen. *Totto XIX. Rovaniemen kotiseutuyhdistys Toton julkaisu.* Rovaniemi 2012.

Ursin, Martti: *Pohjois-Suomen tuhot ja jälleenrakennus saksalaissodan 1944–1945 jälkeen.* (Diss.) Pohjainen, Oulu 1980.

Voss, Chris: *The Past in Iconic Clichés. War, pictures and the shaping of historical imagination. The case of the 'girl between the doors of a cattle-wagon to Auschwitz'.* Paper at the conference History in Words and Images. Conference on Historical Re/presentation 26.–28.9.2002, University of Turku.

Other publications related to the topic by the researchers in the project (selected):

Autti, Mervi: The Photograph as a Source of Cultural History – *Reaching out for the invisible. They do things differently there. Essays in Cultural History.* Ed. Bruce Johnson and Harri Kiiskinen). Cultural History, Turku 2011.

Elo, Tiina and Magga, Päivi (ed.): Eletty, koettu maisema – näkökulmia saamelaiseen kulttuurimaisemaan. *Suomen ympäristö 34/2007.* Lapin ympäristökeskus: Rovaniemi 2007.

Hautala-Hirvioja, Tuija: *Frontier Landscape – Lapland in the Tradition of Finnish Landscape Painting*. Acta Borealia. Nordic Journal of Circumpolar Societies. Volume 29, 2-2011.

Kinnunen, Veera and Rantala, Päivi (ed.): *Pottuvoita ja banaanipuita. Mikrohistoriaa pohjoisesta*. Lapland University Press, Rovaniemi, 2010.

Koivurova, Anniina. *Kuvien rajat. Torjutut ja toivotut kuvat kuvataidettun sosiaalisessa tilassa*. (Diss.) Acta Universitatis Lapponiensis 184. Lapland University Press, Rovaniemi 2010.

Lehtola, Veli-Pekka: *Saamelainen evakko. Rauhan kansa sodan jaloissa*. Kustannus-Puntsi, Inari 1994.

Magga, Päivi and Aikio-Puoskari, Ulla (ed.): *Kylä kulttuurien risteyksessä. Artikkelikokoelma Vuotson saamelaisista*. Vuohču Sámiid Searvin 40-vuotisjuhlakirja. Vuohču Sámiid Searvi 2010.

Ylimartimo, Sisko: *Sovituksen sanoma ja pohjoinen elämänpiiri. Rovaniemen kirkon kuvaohjelman symboliikka. Risti ja lähde. Rovaniemen kirkon juhlakirja*. Rovaniemen seurakunta, Rovaniemi, 2000.